

Т. О. Рудич

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ. СТЕПОВІ ВПЛИВИ

У статті на антропологічному матеріалі розглядається питання можливої участі вихідців з кочових груп у формуванні антропологічного складу населення України доби пізнього середньовіччя.

Ключові слова: кочовики, Україна, пізні середньовіччя, антропологія.

Вступ. Степ займає суттєву частину сучасної території України, а степовий фактор протягом століть відігравав значну роль в житті населення наших земель та впливав на формування фізичного типу мешканців не тільки степової зони, але й українського лісостепу. Приазовсько-причорноморська смуга була найзахіднішим відтинком Великого Азійського Степу, коридором, що з'єднував Азію та Європу. Цим шляхом періодично рухалися різноманітні племена та народи. Частково назви цих племен ми знаємо починаючи від античної доби. Племена характеризувалися різними антропологічними типами та належали до різних мовних груп. Кіммерійці, скіфи, сармати та алани вважаються іраномовними. Після появи в причорноморських степах у IV ст. н. е. гунів ситуація в регіоні починає змінюватися на користь тюркомовних груп. Тюркомовне населення було компонентом аварського об'єднання, Хозарського каганату (разом з іраномовним), Великої Болгарії. В IX ст. степовим коридором пройшли мадьяри, які на той час становили, скоріше за все, двомовний конгломерат угрофінських та тюркських груп. У IX—X ст. тут з'являються приаральські племена печенігів, які на певний час займають значні території від Дону до Дунаю, а на півночі до лінії Рось — пониззя Сули, середня течія Псла — верхня течія Ворскли. В XI ст. в причорноморській сте-

пи приходять торки (узи, гузи), які сприяли відходу печенігів на захід. На Дніпровському Лівобережжі за писемними джерелами відомі торки Переяславські та ковуї Чернігівські, а на Правобережжі у Пороссі локалізувалися Чорні Клобуки. В XI ст. в південних регіонах сучасної України з'являються половці-комани (Плетнева 1981; Толочко 1999; Моця 2000).

Відношення кочовиків з давньоруськими князями коливалися від набігів, військових конфліктів до союзних відносин. Частина торків та печенігів ставала на княжу службу. Для західного регіону варто згадати входження до складу Галицько-Волинського князівства Берладі з її строкатим населенням серед якого були кочовики або їх нащадки.

Люди зі степового середовища тривалий час мешкали поряд з слов'янським населенням. При такій ситуації можна очікувати обміну генами. Руський літопис згадує шлюби давньоруських князів з доньками половецьких князів (Літопис... 1989). Але на християнських могильниках доби Київської Русі кістяки, які можна пов'язати з вихідцями з кочового середовища, фіксуються рідко. Вони не впливали на середні характеристики давньоруських антропологічних серій. Головним чином, якщо кочова присутність мала місце, то це стосувалося переважно людей, котрі були генетично пов'язані з аланським колом (Рудич 2019). Це не свідчить, що алани кількісно переважали серед кочовиків у цьому регіоні. Можливо, вони були відкритішими для сприйняття ідей християнства (Бубенок 2001), що сприяло їх більш швидкій інтеграції в слов'янське середовище та похованню на християнських могильниках.

Монголо-татарська навала спричинила істотні зміни на значних просторах Східній Єв-

ропі. Об'єктивно оцінити справжні масштаби матеріальних руйнацій та людських втрат на давньоруських землях складно, але для частини населення лісостепу одним з наслідків монгольської навали можливо став відтік слов'янського населення в більш спокійні лісові райони. Землі між пониззями Дніпра та Дністра взагалі увійшли до складу Золотої Орди. Відповісти на питання наскільки оновився склад племен, котрі кочували в цій зоні, на сьогодні важко. Антропологічні розробки в цьому напрямку тільки почалися, а колекції тільки формуються (Литвинова 2012). Частина давнього степового населення цих земель очевидно залишилася на місцях, окремі групи тих таки половців, відкочували на захід, а потім повернулися назад, але з'явилися і нові групи степовиків. Частина їх перейшла до осілого способу життя. Найпізнішими з кочових прибульців в північно-причорноморські степи вважаються ногайці.

Українці Козацької доби, кочове населення та його нащадки. Звернутися до питання участі степовиків у формуванні антропологічного складу населення України Козацької доби антропологів змушують як розробки істориків, археологів та мовознавців, так і, в першу чергу, інформація, яку почав приносити матеріал доби пізнього середньовіччя. Правда, ситуацію ускладнює те, що якщо дослідники можуть оперувати досить репрезентативною вибіркою серій, які представляють населення давньоруського часу, то колекції з могильників другої половини XIII — початку XV ст. тільки почали формуватися. Це стосується як слов'янських популяцій, так і населення, що представляло собою кочовий світ. Тобто, цей важливий для розуміння процесів формування антропологічного типу населення України період є на сьогоднішній день досить темним для дослідників-антропологів саме завдяки браку матеріалів. Антропологічні вибірки кінця XV—XVIII ст. є більш представницькими, але брак раніших матеріалів заважає детально та поетапно простежити зміни у антропологічному складі населення, які відбувалися на території України від давньоруського часу. Попри це, навіть попередній аналіз матеріалів Козацької доби та порівняння його з матеріалами давньоруського часу дозволяє стверджувати, що в антропологічному складі населення окремих регіонів лісостепової зони сталися суттєві зміни. В українських групах кінця XVI—XVIII ст. чіткіше простежуються генетичні лінії, які пов'язують їх з відносно широколицими мешканцями колишніх древлянських, волинських, тиверських, галицьких земель. Це дозволяє припускати, що населення колишніх полянських та сіверянських земель зазнало значних демографічних втрат під час монгольської навали або частково відійшло з цих територій. Принаймні слов'янські популяції се-

редньодніпровських земель відновлювалися у пізньосередньовічну добу, головним чином, завдяки вихідцям з більш західних та північних районів колишньої Південної Русі (Рудич 2014, с. 166—218). Для східних слов'ян північної групи (Білорусь, Росія) значна ширина обличчя не була типовою. Міграційні потоки з більш віддалених території, які не входили до зони розселення східних слов'ян, наприклад, Польщі, на сьогоднішній день на матеріалах антропології практично не визначаються. Широколиці морфологічні форми взагалі не були характерні для польських земель, винятком було лише населення Мазовії. Можливо уявлення антропологів дещо зміняться після введення до наукового обігу нових матеріалів із Західної України, але на сьогодні ситуація виглядає саме так. Групи доби пізнього середньовіччя України, в яких спостерігаються паралелі з відносно широколицими балтськими серіями потребують дуже ретельного аналізу, бо балтська присутність в окремих районах України антропологічно фіксується не тільки для часів Київської Русі, але й для хронологічно раніших періодів (Рудич 2014, с. 49—55). Виключно на антропологічному матеріалі дослідникам буває важко з'ясувати чи маємо ми справу з переселенцями з балтських земель доби Великого князівства Литовського, чи з проявами давнього балтського субстрату або слідами більш ранніх балтських міграцій. Але матеріали Козацької доби дають підстави дослідникам ставити питання про можливі східні або степові домішки при формуванні антропологічного складу населення України. Безумовно, в першу чергу, фіксується подібність пізньосередньовічних слов'янських популяцій України за лінійними ознаками, кутами і, що важливо, пропорціями обличчя та його деталей, до низки груп давньоруської доби з земель Південної Русі. Але варто відзначити і відмінності між ними, які стосуються низки таксономічно важливих ознак (черепного покажчика, діаметра вилиць, горизонтального профілювання обличчя).

Практично усі відомі на сьогодні серії українців XV—XVIII ст. відрізняються від давньоруських популяцій більшим черепним покажчиком. Збільшення черепного покажчика розглядається більшістю антропологів в якості загальної морфологічної тенденції доби середньовіччя та нового часу, хоча причини та механізми цього процесу є предметом тривалої дискусії. Брахікефалізація торкнулася більшості народів Європи, в чому можна пересвідчитися, якщо порівняти антропологічні карти Європи першого та другого тисячоліття нової ери. Але збільшення черепного індексу не було тотальним та проходило в окремих районах Європи різними темпами. Відмінність пропорцій черепів в українських серій XV—XVIII ст. від східнослов'янських груп давньоруської доби вписується в загальну картину таких змін у

межах слов'янського світу. Але Україна виявилася однією з тих територій, де збільшення черепного показника на цьому відрізку часу було максимальним. Більш істотне збільшення черепного показника цілком могло бути пов'язано з участю у формуванні антропологічного складу українців доби Козацтва вихідців з низки кочових груп, для яких здавна була характерна брахікефалія.

Другою важливою відмінністю пізньосередньовічних серій України від давньоруських популяцій з наших земель є збільшення діаметра вилиць в пізніших групах. Відзначалося, що при процесі брахікефалізації, як правило, спостерігається розрив функціональних зв'язків широтних розмірів обличчя та черепа. На великому антропологічному матеріалі Східної Європи II тис. н. е. було зафіксовано, що процес зміни краніологічного типу, одним із проявів якого є брахікефалізація, супроводжувався не збільшенням, а навіть, в більшості випадків, певним зменшенням ширини обличчя (Алексеев 1969, с. 179—181). У випадках, коли дослідники стикаються з матуризацією населення на більш пізніх хронологічних етапах в якомусь з регіонів, то пояснення цьому знаходять, як правило, в зміні антропологічної структури популяції за рахунок появи нових груп населення (Алексеев 2009).

Можливим поясненням істотного збільшення широтних розмірів обличчя в пізньосередньовічних серіях України може бути більш широке розселення на наших землях у післямонгольську добу більш широколищого населення. В першу чергу, маються на увазі нащадки мешканців колишніх древлянських, волинських, частково галицьких земель, але цілком можливі і степові впливи. Значна ширина обличчя характерна для низки степових груп I—II тис.

В межах Європи збільшення ширини обличчя населення у другій половині II тис. н. е. спостерігається для земель України, Румунії та колишньої Югославії. В усіх трьох випадках однією з причин цього цілком може бути біологічний контакт зі східним тюркомовним населенням.

Крім того, в окремих пізньосередньовічних групах Середнього Подніпров'я фіксується поєднання відносно великої в слов'янському масштабі ширини обличчя з тенденцією до послаблення його горизонтального профілювання. Саме біологічний вплив окремих груп степовиків або їх нащадків на формування антропологічного складу населення Центральної України доби пізнього середньовіччя і міг спричинити деяке послаблення горизонтального профілювання обличчя низки популяцій українців XV—XVII ст. Він міг також, як вже відзначалось вище, сприяти помітному збільшенню ширини обличчя та істотному, у порівнянні з іншими групами Європи, збільшенню черепного

показника. Поєднання значної ширини обличчя з послабленням горизонтального профілювання обличчя та брахікранією характерні для багатьох груп кочовиків Євразії принаймні від доби раннього заліза до нового часу. Для доби середньовіччя цей комплекс був домінуючим у більшості тюркомовних груп Східної Європи.

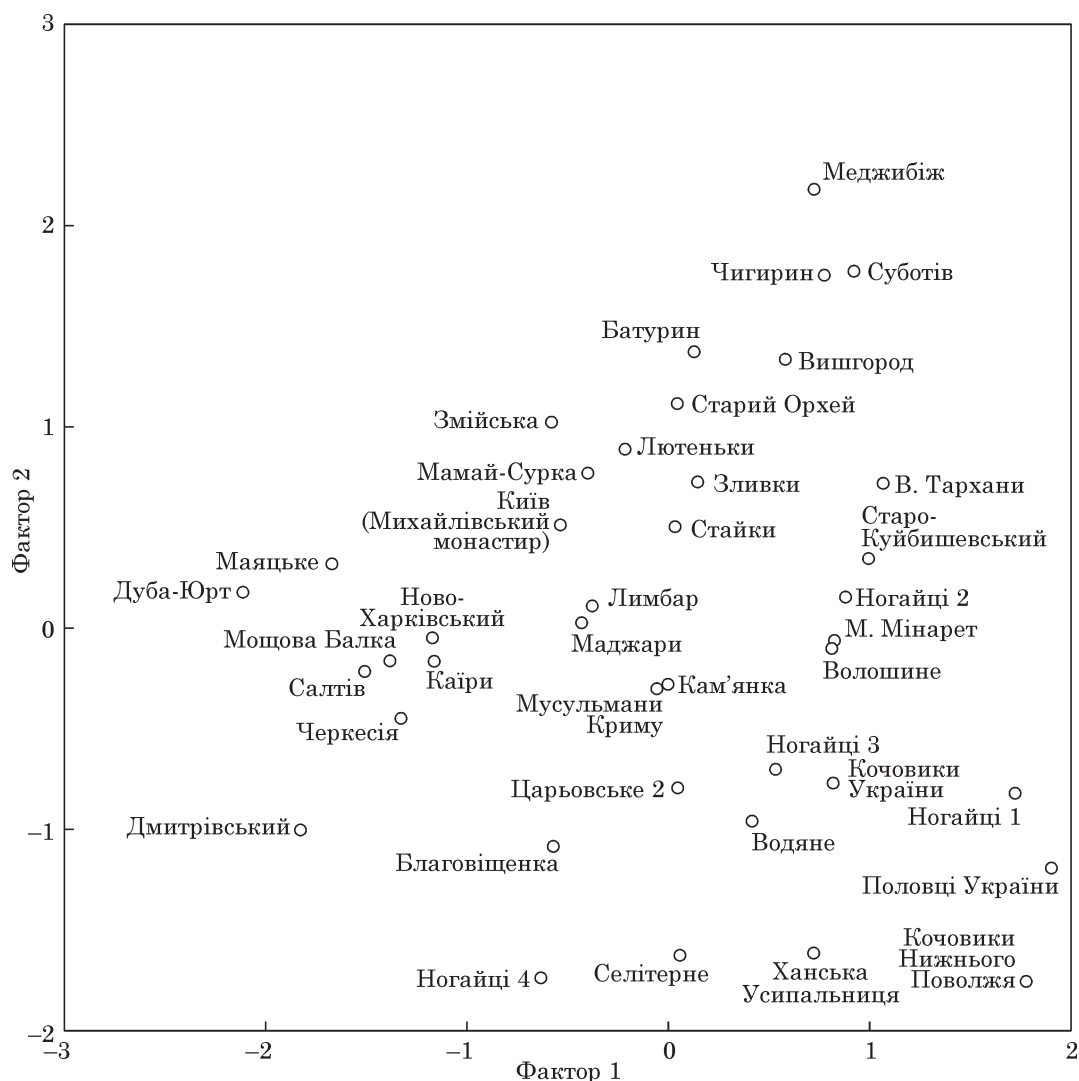
Наведені факти аргументують необхідність розгляду питання про можливість степових неслов'янських домішок при формуванні антропологічного складу населення України доби пізнього середньовіччя. До цієї теми дослідники антропологічного складу населення України доби пізнього середньовіччя, але розширення бази даних змушує знову звернутися до її розгляду.

Міжгруповий статистичний аналіз краніологічного матеріалу. Допомогти уточнити, які з східних кочових груп могли брати участь у формуванні фізичного типу популяцій України козацької доби та чи були степові впливи суттєвими, може міжгруповий статистичний аналіз. Проводилося кілька варіантів аналізу за різною кількістю ознак, груп та з використанням різних статистичних методів (пакет програм Systat). Вони дають близьку картину. Для ілюстрації нами пропонується один з варіантів факторного аналізу.

У цьому варіанті аналізу групи чоловічих черепів порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомаллярний та зигомаксиллярний кути обличчя, кут носа, черепний, орбітний, носовий, симотичний та дакріальний показники.

Могильники України доби Козаччини були представлені серіями з Чигирини (Рудич 2000), Суботова, Вишгорода (Рудич 2014) Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (Рудич 2008), Меджибожа (Рудич, Толкачев 2006), Стайок (Потехіна 2020), Лютецьок (Долженко 2012), Батурина (Dolzhenko 2014).

Східний і степовий світ репрезентують матеріали з могильників салтово-маяцької культури та дозолотоординського часу України, Подоння, Поволжя та Північного Кавказу: Салтів (Алексеев 1962), Зливки (Наджимов 1955), Маяцьке (Кондукторова 1984), Великі Тархани (Акімова 1964), Дуба-Юрт, Мощова Балка (Дебец 1948; Герасимова 1986), Змійська, збірна серія Черкесії VIII—XII ст. (Алексеев, Гохман 1984), Дмитрівський могильник (Кондукторова, Сегеда 1990), кочовики з курганів Нижнього Поволжя (Дебец 1948), кочовики України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації, половці України (Круц 2003). До аналізу були залучені могильники золотоординського часу та такі, які мали більш широке датування, але продовжували своє існування у цей час: Ново-Харківський (Алексеева, Козловская 2002), Селітерне, Водяне, Ханська Усипальниця, Малий Мінарет, Старо-Куйбишевський (Герасимова і др. 1987), Царевське 2 (Балабанова 1999),

Результати факторного аналізу чоловічих серій

Маджари (Алексеев 2009). З Молдови походять матеріали могильників Лимбар та Старий Орхей (Великанова 1975). Населення південних регіонів України цього часу було представлено могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Мамай-Сурка (Литвинова 2012), Благовіщенка (Круц, Литвинова 2003). До аналізу були залучені також група золотоординського часу з могильника біля с. Волошине (Долженко 2020) і група черепів з мусульманських могильників Криму (Алексеев 1980). Найбільш пізні кочові населення репрезентують 4 групи ногайців (Круц 2003).

Після факторизації кореляційної матриці виділяються два головні фактора, у яких власна вага більша 1.

Найбільші додатні навантаження (після варіаційної ротації) мають за 1 фактором: черепний показник, ширина обличчя, наомалярний кут, зигомаксиллярний кут, найбільші від'ємні — кут носа, симотичний та дакріальний показник. Вони розділяють 32,68 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні

навантаження несе ширина лоба, висота черепа, носовий показник, а від'ємні — висота обличчя та орбітний показник (розділяють 26,46 %, сукупності).

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Групи було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рисунок).

Серії українського населення Козацької доби пізнього середньовіччя, як і варто було очікувати, складають досить компакту групу, яка розміщується в правій верхній частині факторного поля. Можна відзначити значну статистичну та морфологічну подібність їх між собою на тлі іноетнічних (тюркомовних та іраномовних) груп Східної Європи.

Від низки серій, які пов'язують з аланським антропологічним колом, вони відрізняються більшими черепним показником, нижчим, але ширшим обличчям, нижчими орбітами, ширшим носом, слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя, слабкіше виступаючими кістками носа, нижчим переніссям. Тоб-

то ознаками, котрі несуть навантаження як за першим, так і за другим фактором.

Від серій, які репрезентують, як вважається, тюркомовний світ, українські групи Козацької доби відрізняються вищим черепом, нижчим обличчям, нижчими за показником орбітами, ширшим носом. Максимально далекі вони від половців, серій кочовиків з Нижнього Поволжя та України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації та ногайців. Перелічені кочові групи є змішаними, мають істотну монголоїдну домішку або взагалі балансують на межі європеоїдних та монголоїдних груп.

Найближчими до українського масиву чоловічих груп Козацької доби виявилися низка серій, які відносяться до різних хронологічних періодів та походять інколи з досить далеких територій від Поволжя і до Молдови. Але усіх їх об'єднує домінування у складі їхнього населення зливкинського компоненту.

З груп східного масиву до серій українців Козацької доби найбільш наближаються європеоїдні брахікранні, відносно широколиці групи, які представляють населення поховане на могильниках Зливки, Великі Тархани, Старокуйбишевський. Ці групи мають у своєму складі зливкинський морфотип, який антропологі пов'язують з болгарами. З більш західних територій до груп козацької доби України наближаються: серії з могильника Мамай-Сурка у Нижньому Подніпров'ї, Лимбар та Старий Орхей у Прутсько-Дністровському межиріччі. На цих могильниках також фіксується наявність зливкинського антропологічного компонента. Тип присутній на південних землях Східної Європи від VII до XV ст., висловлювалися думки, що надалі він відіграв суттєву роль при формуванні антропологічного типу окремих груп Поволжя — татар та чувашів (Герасимова і др. 1987). Нами навмисно було розширене коло груп, що залучаються до цього варіанту аналізу, за рахунок більш ранніх серій, щоб продемонструвати витоки цього типу.

Обговорення результатів. Контакти слов'янського населення території України з болгарськими групами та їх нащадками були давні, але у давньоруську добу у біологічному плані вони не проявлялися яскраво. Можливо, що на якомусь етапі інтенсивному обміну генами не сприяли культурні та релігійні розбіжності. На загальну картину впливало те, що іновірців, якщо вони навіть проживали поряд, не ховали на християнських могильниках.

Після монгольської навали змін зазнала, політична, економічна та, скоріше за все, демографічна, ситуація на тій частині українських земель, де проживало слов'янське населення. Істотних змін зазнали і ситуація у Дикому Полі. Окремі групи давніх степових мешканців полишили цю територію, якась частина населення залишилася на місцях, з'явилися і нові групи номадів. Монголи під час руху на захід

через Велику Болгарію та аланські землі Передкавказзя могли зрушити з місця місцеві тюркомовні та іраномовні групи. Частина їх цілком могла відкочувати у західному напрямку. Принаймні болгарська присутність в західній частині Північного Причорномор'я фіксується досить довго (Грек 2013; Руссев, 2016). Степові землі були включені до володінь Золотої Орди, а потім частково контролювались Кримським ханством (Черкас 2014; Єльніков 2009). Можливо саме в цей час проходило певне зближення частини слов'янських та низки степових груп у культурному плані та за інтересами. Цьому могло сприяти те, що кочові групи не були сильно етнічно консолідовані. Консолідація ж степовиків на релігійній основі проходила не надто швидкими темпами. Окремі степові групи наворачалися до християнства, але більшість з них потрапляла в зону мусульманських впливів. У XIII—XV ст. сильної конфронтації між християнським та мусульманськими світами на землях України не фіксувалося. Можливо однією з причин цього було входження частини наших земель до складу Великого Князівства Литовського, в якому позиції християнської церкви укріплялися досить повільно.

Для Середнього Подніпров'я степовий світ залишався близьким територіально, татарські стійбища починалися приблизно за 200 км південніше Канева. Від слов'янських земель їх відділяла буферна зона, північну межу якої на правому березі Дніпра приблизно проводять по течії р. Рось, а на Лівобережжі — нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького. Нейтральна зона, кордони якої періодично змінювалися, проіснувала досить тривалий час. Ще у XVI ст. один з кримських ханів писав до Великого князя литовського про території на південь від Канева й Черкас як про землю, що «не моя і не твоя, лише Богова» (Яковенко 2009, с. 176). У пониззі Дніпра, Дністра, Південного Бугу кримські хани побудували декілька фортець для охорони північних районів. Зі слов'янського боку у XV—XVI ст. виникає також низка замків у Подніпров'ї, Побужжі, Поділлі. На степових просторах між цими укріпленнями кочували степові орди залежні від хана. Дослідники неодноразово відзначали, що етнонім «татари» в писемних джерелах того часу вживався як у вузькому, так і широкому сенсі — стосовно будь яких кочових або напів кочових груп даних територій. Але частина цих кочовиків цілком могла бути генетично пов'язана з давніми болгарськими групами.

Наявність нащадків кочовиків на пізньосередньовічних християнських могильниках району Тясмина (Чигирин, Суботів) варто було очікувати з огляду на те, що район здавна перебував у контактній зоні зі степовиками. Черкащина входила в зону формування українського козацтва. Стосовно витоків козацтва існує велика дискусійна література. Беззаперечно, що

козацтво формувалося на стику слов'янського та східного світів. Вперше назва «козак» фіксується у зв'язку з озброєними татарськими групами, деякий час згадки про татарських та християнських козаків йдуть паралельно. Першу згадку про християнських козаків 1492 р. пов'язують з киянами та черкасцями (Яковенко 2009). Окремі автори XIX—XX ст. пов'язують витoki козацтва з іноплеменною складовою — хозарами, чорноклобуцьким союзом, черкесами, групами осілих татар. Ми не станемо заглиблюватися у цю дискусію, яка має численну літературу, але зазначимо, що значні запозичення козацтва у військовій та культурній сфері зі світу тюркських народів заперечувати важко. Антропологічний матеріал дає підстави говорити, що для окремих, особливо ранніх, періодів існування козацтва степовики та їх нащадки були однією з його складових. Слов'янські групи здавна поступово просуваються у південні степи, але зачепитися та вижити в них було легше за допомогою вихідців з кочової спільноти, які були значно краще адаптовані до умов степового прикордоння. Так антропологічно вихідці з слов'янського середовища фіксуються в Нижньому Подніпров'ї на могильнику Мамай-Сурка XII—XV ст., де було поховане, головним чином, досить строкате степове населення (Литвинова 2012). Скоріше за все бродники та берладники, про яких згадують руські літописці починаючи від 1147 р., також склалися з змішаного населення: слов'ян, болгар, аланів, половців. Вони концентрувалися на Нижньому Дунаї, Південному Подніпров'ї, Подонні, можливо пережили монголо-татарську навалу. Частина їх, на думку дослідників, могла трансформуватися в козацтво (Котляр 1969).

Степовики, в свою чергу, йшли на службу до місцевих (слов'янських та литовських) князів та частково осідали на землю в більш високих широтах. Одним з наслідків цього був обмін генами, хоча на різних територіях він був більш чи менш інтенсивним. Для південних районів Середнього Подніпров'я, які являли собою прикордонну зону, степові впливи були очікуваними та більш суттєвими. Тут особливо були потрібні люди, які вправно володіли зброєю та були знайомі з реаліями Степу. Ревізія порубіжних замків XVI ст. зафіксувала істотну кількість тюркських імен серед мешканців Черкас. За даними кінця XV—початку XVI ст. на Київщині вихідці з татарських земель становили не менше третини місцевого боярського загалу, на що вказує аналіз імен (Яковенко 2009, с. 179).

Висловлюється думка, що адаптація кочовиків у порубіжній зі степом Київщині розпочалася принаймні за литовських князів Ольгерда та Володимира Ольгердовича. Частина кочової знаті визнала зверхність литовських князів та лишилася мешкати у прикордонній зі степом смузі. Міжусобиця XV ст. в Золотій Орді спри-

яла відтоку тюркського збройного люду в теж таке Середнє Подніпров'я, де їх приймали на збройну службу та наділяли землею. Причому це стосувалося не лише прикордонних зі степом територій. На Київщині історики відзначають сліди таких осередків-колоній не тільки довкола Черкас, за річкою Уж на Овруччині, біля Чорнобиля, у південно-західному районі Житомирщини (Яковенко, 2009, с. 154).

При внутрішньогруповому аналізі черепів з козацького цвинтаря кінця XVI—XVII ст. у Чигирині виділяються два морфологічні типи. Один тип має витoki в масивних формах давньоруської доби з колишніх волинських, древлянських, тиверських земель, а інший — можна пов'язати з степовими групами, для яких був характерний зливкинський морфологічний тип (Рудич 2014, с. 172—175). Внутрішньогруповий аналіз дає підстави говорити і про присутність вихідців зі степу або їх нащадків на християнському цвинтарі початку XVII ст. у Вишгороді (Рудич 2014, с. 186—187). До речі, у 1607 р. Вишгород було передано київському хорунжому Гаврилу Гойському, який вів свій рід від татарських (перекопських) Кірдеїв. Цілком можливо, що він міг залучати до служби вихідців зі степових груп.

Кожну третю географічну назву в Україні лінгвісти вважають утвореною на іншомовній основі, серед них лідерство утримують групи з тюркською основою (до 6 %). На материковій Україні вони найчастіше фіксуються в Полтавській, Сумській, Чернігівській, Київській, Хмельницькій, Вінницькій, Львівській, Житомирській, Харківській областях (Тищенко 2010). Тобто, вони заходять досить далеко як на північ, так і на захід, та можуть свідчити про тривале перебування на наших землях тюркомовних груп населення, причому на територіях, котрі не знаходилися під владою Оттоманської імперії.

Висновки. Антропологічний тип українців козацької доби сформувався на давньоруському антропологічному субстраті. Переважно це були нащадки відносно широколицих вихідців з колишніх древлянських, волинських, тиверських та частково галицьких земель. Але у формуванні антропологічного складу пізньосередньовічного населення України приймали участь також і люди з неслов'янських груп, в тому числі і вихідці з степової зони. Переважно це були люди, генетично пов'язані з групами, що мали давнє коріння в тюркомовному світі. Для цих груп був характерний зливкинський морфологічний комплекс (брахікранія, відносно широке обличчя, яке мало ослаблене горизонтальне профілювання у верхній частині). Цей морфотип є європеїдним та був розповсюдженим на значних територіях, які в свій час займала салтово-маяцька культура. Він був характерний для частини населення Хазарії, середньовічних міст Криму, рівнинних

районів Північного Кавказу, для південних болгар. Для населення Волзької Болгарії появу цього морфологічного комплексу пов'язують з рухом ранніх болгар. Тип продовжував залишатися домінуючим на окремих територіях сходу Європи у золотоординський та після золотоординський час. На західніших землях його присутність зафіксована на півдні України та в Молдові. На півдні України він присутній на могильниках осілого населення XII—XV ст. Кам'янка, Каїри, Мамай-Сурка, Благовіщенка, Торговиця, де він домінує у жінок. Інфільтрація нащадків кочового населення у слов'янське середовище України проходила, скоріше за все, різними шляхами. Вихідними територіями для неї могли слугувати Нижній Дніпро та причорноморські землі між Дунаєм та Дніпром. Час інфільтрації приходиться, скоріше за все, на другу половину XIII—XV ст.

Внутрішньогруповий аналіз пізньосередньовічних груп з християнських могильників України дозволяє говорити про присутність на них черепів з зливкинським комплексом. Група таких черепів добре виділяється на козацькому цвинтарі в Чигирині, присутні вони і на інших могильниках, але в жодному з випадків вони не складають більшість.

Поодинокі черепи, для яких характерне високе обличчя з різким горизонтальним профілюванням та які можна пов'язати з вихідцями з Північного Кавказу, фіксуються в добу пізнього середньовіччя на козацькому цвинтарі у Чигирині та Суботові, але кількість їх така, що на середні характеристики серій це не впливає.

Черепи з чітко визначеною монголоїдністю на пізньосередньовічних християнських могильниках України практично не зустрічаються. Монгольська орда, яка прийшла на нашу землю була конгломератом різних етнічних компонентів. Монголи, для яких були характерні ці риси, через деякий час відійшли в Азію, в Північному Причорномор'ї вони склали незначну частину населення (Біляева 2012, с. 138). Групи кочовиків, які були змішаними, але в яких чітко проступав монголоїдний компонент (від половців і до ногайців, які були найпізнішою хвилею кочовиків, що прибули в нашу степи) є максимально антропологічно далекі від населення України козацької доби, яке було поховане на християнських могильниках.

Присутність вихідців з кочового середовища або їх нащадків фіксується, як вже говорилося, переважно при внутрішньогруповому аналізі матеріалів християнських могильників Козацької доби. При чому це стосується далеко не всіх могильників цього періоду. Найбільше степові впливи проявляються на правобережних придніпровських могильниках кінця XV — початку XVIII ст. Черкащини та Київщини, які входили до зони формування українського козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

- Акімова, М. С. 1964. Матеріали к антропологии ранних болгар. В: Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. *Ранние болгары на Волге*. Москва: Наука, с. 177-196.
- Алексеев, В. П. 1962. Антропология Салтівського могильника. *Матеріали з антропологии України*, 2, с. 48-87.
- Алексеев, В. П. 1969. *Происхождение народов Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П. 1971. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу. *Матеріали з антропологии України*, 5, с. 30-545.
- Алексеев, В. П. 1980. Характеристика краниологических материалов из поздних мусульманских захоронений Крыма. *Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Музей антропологии и этнографии АН СССР*, 36, с. 169-181.
- Алексеев, В. П. 2009. Происхождение народов Кавказа. В: Алексеев, В. П. *Избранное в 5 т.* Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Гохман, И. И. 1984. *Антропология азиатской части СССР*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И., Козловская, М. В. 2002. Антропологический облик населения. В: Алексеева, Т. И., Бужилова, А. П., Винников, А. З., Волков, И. В., Козловская, М. В., Лебединская, Г. В., Медникова, М. Б., Цыбин, М. В. *Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды*. Воронеж: ВГУ, с. 111-119.
- Балабанова, М. А. 1999. Антропологический состав и происхождение населения Царевского городища. *Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье*, 3, с. 199-228.
- Біляева, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет України.
- Бубенок, О. 2001. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я. *Східний світ*, 1, с. 15-36.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Герасимова, М. М. 1996. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов. *Вестник антропологии*, 2, с. 156-167.
- Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и среднего населения Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Грек, И. Ф. 2013. Черные болгары: этническая история и историческая судьба. *Stratum plus*, 3, с. 307-332.
- Дебед, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды института этнографии, новая серия, 4. Москва; Ленинград: МГУ.
- Долженко, Ю. В. 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*. Луганськ: Елтон-2, с. 487-507.
- Долженко, Ю. В. 2020. Краниологія золотоординського часу з пониззя Пела. *Історична антропология та біоархеология України*, 2, с. 108-124.
- Сльніков, М. В. 2008. *Золотоординські часи на українських землях*. Київ: Наш час.
- Зіневич, Г. П. 1960. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника X—XIII ст. *Матеріали з антропологии України*, 1, с. 98-101.
- Кондукторова, Т. С. 1957. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника. *Советская археология*, 1, с. 55-59.

- Кондукторова, Т. С. 1984. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище: Труды советско-болгарской экспедиции*. Москва: Наука, с. 200-237.
- Кондукторова, Т. С., Сегада, С. П. 1990. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитриевское. *Вопросы антропологии*, 78, с. 69-81.
- Котляр, М. Ф. 1969. Хто такі бродники? *Український історичний журнал*, 5, с. 95-101.
- Круц, С. И. 2003. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. Приложение. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 4, с. 206-239.
- Круц, С. И., Литвинова, Л. В. 2003. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, с. 143-149.
- Літопис... 1989. *Літопис Руський за Іпатським списком переклав Махновець*. Київ: Дніпро.
- Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ: ІА НАН України.
- Моця, О. П. 2000. Русь і кочовий світ степів. В: Толочко, П. П. (ред.) *Давня історія України*. З. Київ: Поліграфкнига, с. 558-573.
- Наджимов, К. Н. 1955. О черепах Зливкинского могильника. *Краткие сообщения Института этнографии АН СССР*, 24, с. 147-155.
- Плетнева, С. А. 1981. Печенеги, торки, половцы. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва: Наука, с. 213-221.
- Потехіна, І. Д. 2020. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропология та біоархеология України*, 2, с. 125-139.
- Рудич, Т. А. 2000. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. *Степи Украины в эпоху средневековья*, 1, с. 381-391.
- Рудич, Т. О. 2008. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Археология*, 4, с. 49-54.
- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тис. за матеріалами антропологии*. Київ: ІА НАН України.
- Рудич, Т. О. 2019. Кочова складова населення Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби за матеріалами антропологии. *Археология*, 4, с. 43-49.
- Рудич, Т. О., Толкачев, Ю. І. 2006. Антропологічні матеріали з Меджибожа. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 446-448.
- Русев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов. *Stratum plus*, 6, с. 165-181.
- Тищенко, К. 2010. *Іншомовні топоніми України*. Тернопіль: Мандрівець.
- Толочко, П. П. 1999. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Киев: Абрис.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1981. Монгольское завоевание и Золотая Орда. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва: Наука, с. 229-236.
- Черкас, Б. 2014. *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально адміністративний устрій, економіка, міста (XIII—XIV ст.)*. Київ.
- Яковенко, Н. 2009. *Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика.
- Dolzhenko, Yu. V. 2014. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17—18 centuries. *Нижинська старовина*, 18 (21): Пам'яткознавство Північного регіону України, 6, р. 40-56.

REFERENCES

- Akimova, M. S. 1964. Materialy k antropologii rannih bolgar. In: Gening, V. F., Halikov, A. H. *Rannie bolgary na Volge*. Moskva: Nauka, s. 177-196.
- Aleksieiev, V. P. 1962. Antropologhiia Saltivskoho mohyl'nyka. *Materialy z antropologhii Ukrainy*, 2, s. 48-87.
- Alekseev, V. P. 1969. *Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*. Moskva: Nauka.
- Aleksieiev, V. P. 1971. Materialy do antropologhichnoi kharakterystyky ukrainskoho narodu. *Materialy z antropologhii Ukrainy*, 5, s. 30-545.
- Alekseev, V. P. 1980. Harakteristika kranilogicheskikh materialov iz pozdnih musul'manskikh zahoronenij Kryma. *Issledovaniya po paleoantropologii i kranilogologii SSSR. Muzej antropologii i etnografii AN SSSR*, 36, s. 169-181.
- Alekseev, V. P. 2009. Proishozhdenie narodov Kavkaza. In: Alekseev, V. P. *Izbrannoe v 5 t.* Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Gohman, I. I. 1984. *Antropologiya aziatskoi chasti SSSR*. Moskva: Nauka.
- Alekseeva, T. I., Kozlovskaya, M. V. 2002. Antropologicheskij oblik naseleniya. In: Alekseeva, T. I., Buzhilova, A. P., Vinnikov, A. Z., Volkov, I. V., Kozlovskaya, M. V., Lebedinskaya, G. V., Mednikova, M. B., Czy'bin, M. V. *Novohar'kovskij mogil'nik epohi Zolotoj Ordy*. Voronezh: VGU, s. 111-119.
- Balabanova, M. A. 1999. Antropologicheskij sostav i prishozhdenie naseleniya Czarevskogo gorodishha. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniya v Nizhnem Povolzhje*, 3, s. 199-228.
- Biliaieva, S. O. 2012. *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini (z istorii v zaiemyn u XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Universytet Ukraina.
- Bubenok, O. 2001. Poshyrennia hristianstva sered alaniv Pivnichnoho Prychornomoria. *Shidnyi svit*, 1, s. 15-36.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya*. Moskva: Nauka.
- Gerasimova, M. M. 1996. Kraniaologicheskie materialy k etnogenezu severokavkazskikh narodov. *Vestnik antropologii*, 2, s. 156-167.
- Gerasimova, M. M., Rud', N. M., Yablonskij, L. T. 1987. *Antropologia antichnogo i srednego naseleniya Vostochnoj Evropy*. Moskva: Nauka.
- Grek, I. F. 2013. Chernye bolgary: etnicheskaya istoriya i istoricheskaya sud'ba. *Stratum plus*, 3, s. 307-332.
- Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR*. Trudy instituta etnografii, novaya seriya, 4. Moskva; Leningrad: MGU.
- Dolzhenko, Yu. V. 2012. Antropologhichni materialy mohyl'nyka kozatskoho chasu Liutenka. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheologii Skhidnoi Ukrainy (pamiati S.N.Bratchenka)*. Luhansk: Elton-2, s. 487-507.
- Dolzhenko, Yu. V. 2020. Kraniaologhiia zolotoordynskoho chasu z ponyzzia Psla. *Istorychna antropologhiia ta bioarkheologhiia Ukrainy*, 2, s. 108-124.
- Yelnikov, M. V. 2008. *Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh*. Kyiv: Nash chas.
- Zinevych, H. P. 1960. Materialy do vyvchennia antropologhichnykh osoblyvostei cherepiv z Kairskoho mohyl'nyka X—XIII st. *Materialy z antropologhii Ukrainy*, 1, s. 98-101.
- Konduktorova, T. S. 1957. Paleoantropologicheskije materialy iz srednevekovogo Kamenskogo mogil'nika. *Sovetskaya arkheologia*, 1, s. 55-59.
- Konduktorova, T. S. 1984. Paleoantropologicheskije materialy iz Mayaczskogo mogil'nika. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Mayaczskoe gorodishhe: Trudy sovetsko-bolgarskoj ekspedicii*. Moskva: Nauka, s. 200-237.
- Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1990. Kraniaologicheskaya i odontologicheskaya harakteristika lyudej saltovo-mayaczkoj kul'tury iz sela Dmitrievskoe. *Voprosy antropologii*, 78, s. 69-81.
- Kotliar, M. F. 1969. Khto taki brodneyky? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, s. 95-101.

Krucz, S. I. 2003. Antropologicheskaya karakteristika nogajczev XVI—XVIII vv. Prilozhenie. *Materialy po izucheniyu istoriko-kul'turnogo naslediya Severnogo Kavkaza*, 4, s. 206-239.

Kruts, S. I., Lytvynova, L. V. 2003. Antropologichnyi sklad naselennia Pivdennoho Podniprov'ia za materialamy mohyl'nyka Blahovishchenka *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001—2002 rr.*, s. 143-149.

Litopys... 1989. *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom pereklad Makhnovets. Kyiv: Dnipro.*

Lytvynova, L. V. 2012. *Naselennia Nyzhnioho Podniprov'ia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Motsia, O. P. 2000. Rus i kochovyi svit stepiv. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Davnia istoriia Ukrainy*. 3. Kyiv: Polihrafknyha, s. 558-573.

Nadzhimov, K. N. 1955. O cherepah Zlivkinskogo mogil'nika. *Kratkie soobsheniya Institutu etnografii AN SSSR*, 24, s. 147-155.

Pletneva, S. A. 1981. Pechenegi, torki, polovczy. In: Rybakov, B. A. (ed.) *Stepi Evrazii v epohu srednevekovyia. Arheologiya SSSR*. Moskva: Nauka, s. 213-221.

Potekhina, I. D. 2020. Kraniolohichni kompleksi meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2, s. 125-139.

Rudych, T. A. 2000. K voprosu ob antropologicheskoi sostave naseleniia Ukrainy XVI—XVII vv. *Stepi Ukrainy v epohu srednevekovyia*, 1, s. 381-391.

Rudych, T. O. 2008. Antropologichni materialy z rozkopok tsyvyntaria na terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhnoho monastyria. *Arkheolohiia*, 4, s. 49-54.

Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Srednoho Podniprov'ia I—II tys. za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2019. Kochova skladova naselennia Srednoho Podniprov'ia (Pravoberezhzhia) davnioruskoï doby za materialamy antropolohii. *Arkheolohiia*, 4, s. 43-49.

Rudych, T. O., Tolkachev, Yu. I. 2006. Antropologichni materialy z Medzhybozha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr.*, s. 446-448.

Russev, N. D. 2016. Karpatsko-Dunajskie zemli v epohu Dzhuchidov. *Stratum plus*, 6, s. 165-181.

Tyshchenko, K. 2010. *Inshomovni toponimy Ukrainy*. Ternopil: Mandrivets.

Tolochko, P. P. 1999. *Kochevye narody stepej i Kievskaya Rus'*. Kiev: Abris.

Fedorov-Davy'dov, G. A. 1981. Mongol'skoe zavoevanie i Zolotaya Orda. In: Rybakov, B. A. (ed.) *Stepi Evrazii v epohu srednevekovyia. Arheologiya SSSR*. Moskva: Nauka, s. 229-236.

Cherkas, B. 2014. *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno administratyvnyi ustroi, ekonomika, mista (XIII—XIV st.)*. Kyiv.

Yakovenko, N. 2009. *Narysy istorii seredniovizhnoi ta rannomodernoï Ukrainy*. Kyiv: Krytyka.

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17—18 centuries. *Nizhynska starovyna*, 18 (21): Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy, 6, p. 40-56.

FORMATION OF THE ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF UKRAINE IN COSSACK TIME. STEPPE IMPACT

The anthropological type of Ukrainians of Cossack Era was formed on the Old Rus anthropological substrate. They were mostly descendants of the inhabitants of former lands of Drevlyani, Volynians, Tivertsy and partly Galichani. They were characterized by a combination of a broad face with a dolichocranial or mesocranial skull. People from non-Slavic groups, including ones from the steppe zone, also took part in the formation of the anthropological composition of the late medieval population of Ukraine. Mostly it was a population that was genetically related to the groups that had ancient roots in the Turkic-speaking world. It was characterized by a Zlivkin morphological complex (brachycranium, a relatively broad face that had a weakened horizontal profile at the top). The type is Caucasian, it was widespread in large areas occupied by the Saltovo-Mayatska culture. It was characteristic for the population of Khazaria, the medieval cities of Crimea, the plains of the North Caucasus, the southern Bulgarians. For the population of Volga Bulgaria, the appearance of this morphological complex is associated with the movement of the early Bulgarians genetically related to the Sarmatians.

The type continued to dominate in some areas during the Golden Horde and after the Golden Horde Age. Its presence is recorded in the south of Ukraine and in Moldova. The infiltration of the descendants of this population into the Slavic environment of Ukraine took place in different ways.

The source territories for it could be the Lower Dnieper and the Prut-Dniester interfluvium. The time of infiltration is most likely the second half of the 13th—15th centuries. Single skulls which are characterized by a tall face with a sharp horizontal profile and can be associated with people from the North Caucasus are recorded in the late medieval cemeteries of Ukraine.

Skulls with clearly defined Mongoloid features practically are not found in the late medieval Christian cemeteries of Ukraine. Groups of nomads with these features (from Cumans to Nogai Tartars) are anthropologically differ as far as possible from the population of Cossack Era Ukraine, which was buried in Christian cemeteries.

Keywords: nomads, Ukraine, late Middle Ages, anthropology.

Одержано 2.09.2020

РУДИЧ Тетяна Олександрівна. доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv 04210, Ukraine. ORCID: 0000-002-3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.